

Arkadiusz Michalak

Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze,

z siedzibą w Świdnicy

ORCID: 0000-0002-8406-8787

MOC APOTROPAIONU. NIE TYLKO O STAROŻYTNYM REMINISCENCJACH W ŚREDNIOWIECZNYM UZBROJENIU Z ZIEM POLSKICH

Powierzchnie tarcz dekorowano już od czasów starożytnych¹. Motywem często powtarzanym w ich zdobnictwie były wizerunki złych oczu, potworów, mitycznych zwierząt (*signa horribilia*). Wyobrażenie z tarczy zwiększało apotropeicznie, ochronne jej właściwości². Miało odpędzać, odstraszać bądź eliminować umyślne wrogie zamiary, działania czy siły. Apotropaiony w formie masek na tarczach wyraźniej zaznaczają swoją obecność w sztuce starożytnej Grecji co najmniej od VI wieku p.n.e. Określano je mianem φόβος ('strach')³. Przybierały one czasem formę brodatych twarzy, jak na tarczy Hektora z attyckiej amfory w stylu czerwonofigurowym autorstwa Eutymidesa, datowanej na lata 510/500 przed Chrystusem⁴, czy maszkaronu, jak z czarnofigurowej amfory z Vulci, ze zbiorów Luwru, datowanej na VII-VI w. p.n.e.⁵ (ryc. 1:1). Niezwykle popularnym motywem wyobrażanym wtedy była głowa Gorgony-Meduzy – bestii, której spojrzenie zamieniało w kamień, zgładzonej według mitologii przez Perseusza⁶. W świetle jednej z wersji mitu heros ten podarował jej głowę Atenie, a ona nosiła trofeum na swojej tarczy (Egidzie)⁷. Gorgoneion odgry-

¹ J. Kohlmorgen, *Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 975 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes*, Wald-Michelbach 2002, s. 16.

² T.M. Dickinson, *Symbols of Protection: The Significance of Animal-ornamented Shields in Early Anglo-Saxon England*, „Medieval Archaeology” 2005, 49 (1), s. 109.

³ H. Nickel, *Ullstein Waffenbuch: eine kulturhistorische Waffenkunde mit Markenverzeichnis*, Berlin-Frankfurt/M.-Wien 1974, s. 16-17.

⁴ L. Kretzenbacher, *Ein Maskenschild als rätselhaftes Bildsymbol und Heilsgewinnung St. Olafs zu Stiklestad 1030*, „Fornvännen” 1987, t. 82, s. 26, fig. 3.

⁵ D. Martine, *Chefs-d'oeuvre de la céramique grecque dans les collections du Louvre*, Paris 1994, s. 82.

⁶ G.H. Chase (*The Shield Devices of the Greeks*, „Harvard Studies in Classical Philology” 1902, t. 13, s. 106-108) wymienia blisko 50 przykładów tarcz z gorgoneionem występujących w sztuce greckiej. Za zwrócenie mi uwagi na tę publikację serdecznie dziękuję dr. hab. Lechowi Markowi z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Por. B. Milovanović, J. Anđelković Grašar, *Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the territory of the Central Balkans*, „Starinar” 2017, t. 67, s. 167.

⁷ Więcej L. Kretzenbacher, *Maskenschild und Schildmasken. Gedanken zum gotischen Kreuzigungsfresko in der obersteirischen Utsch um 1400*, „Zeitschrift der historischen Vereins für Steiermark”, t. 73, 1982, s. 51-55.

wał tu rolę apotropaionu – makabry mającej odwrócić makabrę⁸. Według Iliady była nim opatrzona także tarcza Achillesa⁹, ale również Agammemnona¹⁰. Popularność tę potwierdza również znalezisko dwóch brązowych okuć tarczy z jej fizys i całopostaciowym wizerunkiem odkryte na terenie północnej części kompleksu stadionowego w Olimpii¹¹ (ryc. 1:6-7). Są one datowane na czas między połową a 3. ćwiercią VI wieku p.n.e. Przykłady ikonograficzne można by tu mnożyć w nieskończoność¹² (ryc. 1:1-5). Wobec przekształceń religii greckiej od VI wieku p.n.e., wiara w moc ochronną apotropeionów, a tym samym opatrywanie ich przedstawieniem tarcz, zanika po V wieku p.n.e. W korzystającej obficie z kultury Greków, cywilizacji rzymskiej również odnajdujemy symbole protekcyjne, a motyw Gorgony-Meduzy był tam niezwykle popularny. Opatrywano nim przedmioty codziennego użytku, ale również protekcyjnie zdobiono napierśniki, jak i tarcze¹³. Dowodem na to niech będzie umbo tarczy z II wieku n.e. zdobione takim motywem odkryte w Hout Blerick w Holandii, w strumieniu, powyżej którego 60 lat później odkryto relikty rzymskiej willi¹⁴. Zabytek ten dziś jest przechowywany w Muzeum w Nijmegen (ryc. 1:8). Rywalizujący z Rzymem barbarzyńcy, częstokroć jednak aspirujący do bycia obywatelami Rzymu, analogicznie opatrywali swoje tarcze symbolami ochronnymi (w tym przedstawieniem twarzy)¹⁵, choć trzeba tu także dopuszczać możliwość związku tych wyobrażeń z niezwykle popularnym w świecie barbarzyńskim motywem odciętej głowy¹⁶. Również społeczności wczesnego średniowiecza, dekorując tarcze znakami

⁸ T.P. Howe, *The Origin and Function of the Gorgon-Head*, „American Journal of Archaeology” 1954, t. 58 (3), s. 212-213; J.-P. Vernant, *In the Mirror of Medusa*, [w:] *Mortals and Immortals: Collected Essays*, red. E.I. Zeitlin, Princeton 1991, s. 141-150; R. Mack, *Facing Down Medusa (An aetiology of the gaze)*, „Art History” 2002, t. 25 (5), s. 572.

⁹ Homer, *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, Wrocław 1982, pieśń XI, wers 32-40; por. S. Scully, *Reading the Shield of Achilles: Terror, Anger, Delight*, „Harvard Studies in Classical Philology” 2003, t. 101, s. 32-33.

¹⁰ G.H. Chase, *op. cit.*, s. 65. Por. H. Van Wees, *The Homeric Way of War: The 'Iliad' and the Hoplite Phalanx (II)*, „Greece & Rome”, Second Series, 1994, t. 41 (2), s. 131-155.

¹¹ H. Koenigs-Philipp, *Gorgonenhaftes Mischwesen, Schildzeichen*, [w:] *Die Funde aus Olympia. Ergebnisse hundertjähriger Ausgrabungstätigkeit*, red. A. Mallwitz, H.-V. Herrmann, Athen 1980, s. 110, kat. 72, tabl. 72; *eadem*, *Geflügeltes Gorgoneion*, [w:] *Die Funde aus Olympia...*, s. 180; *eadem*, *Archaische Silhouettenbleche und Schildzeichen in Olympia*, Berlin 2004, s. 198-216, kat. III 22, tabl. 1, 2; 18-23; 118, 1 Suppl. 1.

¹² K. Karoglou, *Dangerous beauty. Medusa in Classical art*, New York 2018, s. 13; A. Lazarou, *Golden Gorgon-Medusa artwork in ancient Hellenic world*, „Scientific culture” 2019, t. 5 (1), s. 1-14.

¹³ R. Grigg, *Inconsistency and Lassitude: the Shield Emblems of the Notitia Dignitatum*, „Journal of Roman Studies” 1983, t. 73, s. 132-141; M.C. Bishop, J.C.N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London 1993, s. 81-82, 149, 172-173; S. James, *Excavations at Dura Europos: Final Report VII – Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004, s. 159-170.

¹⁴ X. van Dijk, M. Dolmans, *Romeins Hout Blerick*, „Venloos Katern” 2014, t. 20, s. 42.

¹⁵ C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjær, *Illerup Ådal: Die Prachtausrüstungen*, „Aarhus” 1996, vol. 5, Textband, s. 285-298, 400, 433-436.

¹⁶ *Motywy głowy w dawnych kulturach! The Head Motif in past Societies. Księga abstraktów*, red. L. Gardela, K. Kajkowski, Bytów 2013, s. 9-58.

protekcijnymi, zwiększały ich właściwości ochronne¹⁷. Czerpiące z tradycji greckich Bizancjum wykorzystywało również przedstawienie Gorgony do zdobienia swoich tarcz¹⁸. Zapożyczeń dokonywała również nawiązująca do kultury bizantyjskiej Ruś. Na ikonach z kręgu bizantyńsko-ruskiego odnajdujemy tarcze z umbem uformowanym w ludzką gładką twarz¹⁹. W okresie włoskiego renesansu, kiedy nastąpił zwrot do tradycji antycznych, również w zakresie dekoracji uzbrojenia, motyw Meduzy był bardzo popularny. Zdobiono nim, zapewniając symboliczną ochronę, tarcze oraz elementy zbroi²⁰. Popularnym motywem twarzy pojawiającym się także na tarczach w tym czasie był również emblemat lwiej fizys czy postaci ze stylizowanymi zwierzęcymi uszami, przywołujące skojarzenie z postacią mitologicznego satyra oraz personifikacji ciał niebieskich: Słońca i Księżycy²¹. Na ołtarzach powstałych w pracowniach czeskich na tarczach odnajdujemy również maski liściaste lub okolone motywami roślinnymi, które interpretuje się jako przedstawienie dzikiego męża²². W średniowiecznej tradycji żyjący w ostępach leśnych, poza cywilizacją, Dzikie Męż symbolizował nieujarzmione siły natury, siłę fizyczną, ale również podświadome wcielenie ciemnej strony człowieka, chaos natury, męskość i barbarzyństwo²³.

Wizerunki tarcz z wyobrażeniem twarzy odnajdujemy w licznych przedstawieniach biblijnych pochodzących z Czech, Austrii, Niemiec, Włoch i Francji. Najstarsze wizerunki tego typu tarczy pochodzą z I. ćwierci XIV wieku, najmłodsze zaś datowane są na poł. XVI wieku²⁴. Twarze na tarczach były gładkie lub brodate, czasem dodatkowo dekorowane elementami florystycznymi. Wizerunki twarzy różnią się od siebie cechami drugorzędnymi. Nie można wykluczyć, że wypukłość reliefu stwierdzona w wypadku kilku przedstawień dotyczy wszystkich omówionych wizerunków, gdyż

¹⁷ J. Werner, *Ein langobardischer Schild von Ischl an der Alz, Gem. Seeon (Oberbayern)*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 1951/1952, t. 18/19, s. 45-58; R.L.S. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship-Burial*, Vol. 2: *Arms, Armour and Regalia*, London 1978, s. 91-99; A. Nørgård Jørgensen, *Waffen und Gräber: Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.*, Copenhagen 1999, s. 77-87; T. Dickinson, *op. cit.*, s. 109-110.

¹⁸ P. Chatterjee, *The gifts of the Gorgon. A close look at Byzantine inkpot*, „Res: Anthropology and Aesthetics” 2014/2015, t. 65-66, s. 216.

¹⁹ L. Kretzenbacher, *Maskenschild...*, s. 55-58; A. Michalak, *In the world of medieval symbols. Depiction of a shield from the fresco of St. Martin's church in Wichów*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica” 2012, t. 29, s. 194.

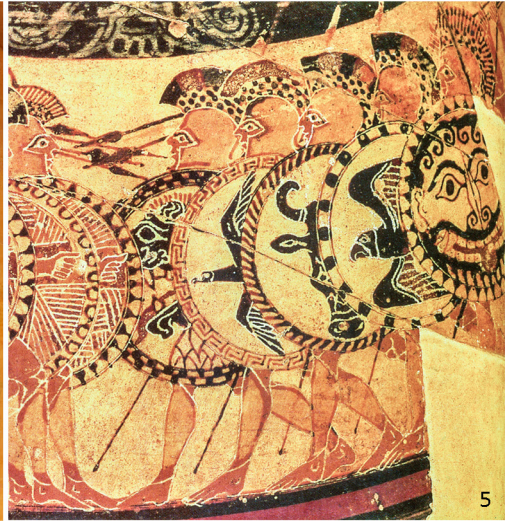
²⁰ S.W. Pyhrr, J.A. Godoy, *Heroic Armor of the Italian Renaissance: Filippo Negroli and Contemporaries*, New York 1998, ryc. 23-37.

²¹ L.G. Boccia, E.T. Coelho, *L'arte dell'armatura in Italia*, Milano 1967, s. 476-477, kat. 411-413, ryc. XXXVIIIa-c.

²² V. Denkstein, *Pavězy českého typu III*, „Sborník Národního muzea v Praze” 1965, t. 19 (1-5), s. 142-143.

²³ T. Husband, *The Wild men. Medieval myth and symbolism*, New York 1981, s. 12-13; F. Šmahel, *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha 2012, s. 85-113.

²⁴ A. Michalak, *op. cit.*, s. 189.

Ryc. 1.

jego plastyczność widoczna jest tylko w wypadku okazów ukazanych w profilu lub półprofilu. W kilku przedstawieniach *Ukrzyżowania Chrystusa* tarcze nie stanowią atrybutu Centuriona, a innych postaci uczestniczących w tej scenie – Longinusa, pieszego kusznika, szeregowych pieszych lub jeźdźców. Przedstawienie osłon jako atrybutów prostych zbrojnych, a nie w rękach zwiernika oddziału oprawców Jezusa, związane było zapewne z symboliką samej tarczy, nie zaś postaci, która ją dzierżyła. Potwierdzeniem tej opinii są wizerunki tego typu tarcz również w scenach świeckich. W kilku przypadkach tarcze z interesującym nas motywem wyobrażono jako atrybuty postaci negatywnych. Mogło to wynikać z charakterystycznego dla średniowiecza myślenia symbolicznego i dualistycznego zakładających istnienie dwóch przeciwstawnych sobie wartości: dobra i zła²⁵. Heros i antybohater musiał zostać scharakteryzowany cechami lub atrybutami łatwo rozpoznawalnymi dla zwykłego widza. W wypadku omawianych przedstawień takim elementem mógł być wizerunek twarzy na tarczy. Tarcze z maskami najczęściej przedstawione były w rękach Centuriona-Longinusa – świadka męki Chrystusa, który wobec niepokojących wydarzeń towarzyszących śmierci Jezusa na krzyżu złożył wyznanie wiary i został zbawiony²⁶. Wydaje się więc, że wizerunki twarzy z tarcz nie wyobrażały jednej postaci-symbolu, a prawdopodobnie kilka różnych. Wszystkie jednak miały spełniać funkcje apotropeiczne. Zauważmy, że w scenie śmierci Chrystusa na krzyżu znajdował się on w zawieszeniu między śmiercią a wniebowstąpieniem i potrzebował specjalnej ochrony przed złem. Tarcza w większości przedstawień była skierowana w stronę oprawców Jezusa. Centurion jako świadek męki Pańskiej, używając *apotropaionu* na swojej tarczy, osłaniał Chrystusa przed negatywnymi postaciami w żydowskich strojach i żołnierzami z lewej strony sceny²⁷.

Vladimír Denkstein – jeden z pierwszych badaczy zajmujących się problemem występowania masek na tarczach – uważał, że ich wizerunki pojawiające się w ikonografii średniowiecznej stanowiły odzwierciedlenie realiów tamtych czasów i *szczyty* stosunkowo często dekorowano takimi emblematami ochronnymi. Jego zdaniem motyw ten może wywodzić się z Czech²⁸. Zauważa, że najwcześniejsze, XIV-wieczne przedstawienia związane są ze sztuką czeską. Na poparcie swojej tezy przytacza również przykład z wersji świętowidzkiej *Alexandreidy*, czeskojęzycznej opowieści o Aleksandrze Wielkim z XV wieku. Autor tłumaczenia w opisie oblężenia miasta, kiedy wymieniane są tarcze piechoty (pawęże) dla przekładu średniogórnoniemieckiego słowa *tarsche* (sta-

²⁵ P. Kowalski, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007, s. 22-25.

²⁶ B. Miodońska, *Józef z Arymatei – świadek Męki Chrystusa. Glosa do ikonografii tzw. antependium z Rudawy*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 1, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 99.

²⁷ Z. Kliś, *Pasja: cykle pasyjne Chrystusa w średniowiecznym malarstwie ściennym Europy Środkowej*, Kraków 2006, s. 203.

²⁸ V. Denkstein, *op. cit.*, s. 42f.

rofrancuskie *targe*, w średniowiecznej łacinie *targia*) użytego w ich kontekście, opierając się na fonetycznym podobieństwie, zastosował czeskie słowo *tvář*, oznaczające ‘twarz, oblicze’, co jego zdaniem może wskazywać na wywód słowa *tarsche* z czeskiego *tvář*. Argument ten wydaje się jednak całkowicie chybiony²⁹. *Phobos* pojawia się w dekoracji oryginalnych zabytków uzbrojenia, jednak dotychczas nie była znana żadna oryginalna tarcza zdobiona takim emblematem³⁰. Wnikliwe badania Lecha Marka³¹ pozwoliły na odkrycie na powierzchni wiedeńskiej pawęży z kolekcji Muzeum Miasta Wiednia (inw. 126.159), datowanej na lata 1485-1490 – protekcyjnej maski brodatego mężczyzny.

* * *

Jedynie znane dotychczas przedstawienie tarczy z analogicznym motywem z terenu Polski pochodziło ze sceny *Ukrzyżowania Chrystusa* wyobrażonej na freskach z kościoła św. Marcina w podzagańskim Wichowie, datowanych na 2. ćwierć XV wieku (ryc. 2:1). Występuje on na trójkątnej tarczy setnika. Wyobrażono na niej twarz brodatego mężczyzny o satyrycznie powiększonych oczach i nosie, choć jego owłosienie nie jest podkreślone. Relief wizerunku jest wyraźnie wypukły. Maskę ta ewidentnie nawiązuje do motywu występującego na ołtarzu z kościoła św. Barbary z Děbolína³². Inspiracją dla malowideł z Wichowa były zabytki malarstwa tablicowego lub pewniej miniaturowego. Kompozycja interesującego nas *Ukrzyżowania* nawiązuje do form znanych z czeskich oraz śląskich rękopisów iluminowanych z przełomu XIV i XV stulecia oraz początków wieku XV³³.

Bacniejsze poszukiwania pozwoliły na odkrycie kolejnych średniowiecznych i wczesnonowożytnych dzieł sztuki powstałych na obszarze dzisiejszej Polski przedstawiających interesujący nas przedmiot. Pierwszy z nich opublikował Lech Marek w 2018 roku (ryc. 2:3). Tarcza również znajduje się w rękach setnika, a wyobrażono ją w scenie *Ukrzyżowania*, zawartej w *Brewiarzu* z około 1420 roku (Biblioteka Kolegiaty w Głogowie, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. IF 442). Tarcza ma kształt trójkątny, a wyobrażona surowa, pochmurna twarz jest najpewniej brodata³⁴. Nawiązuje ona wyraźnie do wizerunku występującego na ołtarzu z Wyższego Brodu, powstałego ok. 1350 roku³⁵.

²⁹ L. Kretzenbacher, *Maskenschild...*, s. 69.

³⁰ A. Michalak, *op. cit.*, przyp. 12.

³¹ L. Marek, *Średniowieczne uzbrojenie Europy Łacińskiej jako Ars Emblematica*, Wrocław 2017, ryc. 76.

³² A. Michalak, *op. cit.*, ryc. 3:13.

³³ A. Karłowska-Kamzowa, *Śląsk*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, red. A. Karłowska-Kamzowa, Poznań 1984, s. 90.

³⁴ L. Marek, *op. cit.*, s. 54-55, ryc. 73.

³⁵ A. Michalak, *op. cit.*, ryc. 3:14.

Inny wizerunek odnajdujemy również na dziele iluminacyjnym. Znowu pojawia się on w scenie Ukrzyżowania w rękach Centuriona. Autorem miniatury jest Malarz Anonimowy (tzw. Mistrz Biblii Banków) *Biblia Sacra Veteri et Novi Testamenti* (tzw. Biblia Banków), z około 1427 roku (St. B, R. 162)³⁶. Zaginiony w 1945 roku manuskrypt był przechowywany w Stadtbibliothek Breslau. Zdaniem Jana Gromadzkiego³⁷ autorem tej iluminacji jest ilustrator przybyły z Moraw około 1427 roku, a działający do lat 40. XV wieku. Dowódca straży rzymskiej dzierży tarczę trójkątnego kształtu, a wyobrażona na niej maska jest brodata (ryc. 2:4).

Kolejny motyw tego typu odnajdujemy na tarczy w rękach Longinusa przebijającego włócznią bok Chrystusa w scenie *Ukrzyżowania* z fresków z kaplicy Świętej Trójcy na zamku w Lublinie. Wyobrażone na owalnej tarczy oblicze jest gładkie, zasępione, o wyolbrzymionym nosie. Jest to wizerunek zupełnie inny od tych znanych z ołtarzy czeskich³⁸. Najbliżej mu do twarzy znanej z tarczy Goliata w scenie walki z Dawidem ze stalli chóru kościoła Scharnebeck w Hanowerze z około 1370 roku³⁹. Powstanie polichromii z Lublina datuje się na 2. dekadę XV wieku, najpewniej na lata 1412-1418 (ryc. 2:2)⁴⁰. Autorstwo malowideł przypisuje się grupie malarzy o różnym rodowodzie artystycznym, tworzącym je jednak według bizantyńskiego kanonu ikonograficznego. Na ścianach lubelskiej świątyni wyobrażono cykl pasyjny, różne tematy Starego i Nowego Testamentu, a także wizerunki świętych obrządku wschodniego. W scenie fundacyjnej sportretowano również samego zleceniodawcę malowideł – króla Władysława Jagiełłę. Freski lubelskie stworzone według bizantyńsko-ruskiego kanonu artystycznego zawierają wizerunki ewidentnie wschodnich elementów uzbrojenia jak klibaniony czy pasy oficerskie⁴¹. Co niezmiernie interesujące odnajdujemy tam również wyobrażenia zachodnioeuropejskiego ekwipunku wojennego, jak hełmy psi pysk czy pełne osłony płytowe. Taki synkretyzm tradycji jest widoczny w kilku dalszych XV-wiecznych dekoracjach świątyni Małopolski⁴². W związku z występowaniem motywu maski na tarczy zarówno we wschodniej, jak i zachodniej tradycji trudno orzec,

³⁶ E. Kloss, *Die Schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 72 i n.

³⁷ J. Gromadzki, *Malarstwo miniaturowe na Śląsku w okresie 1380-1550*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2000-2001, t. 50-51, s. 53; *idem*, *Śląskie malarstwo miniaturowe od ok. 1440 do końca epoki gotyku*, [w:] *Migracje. Sztuka późnogotycka na Śląsku*, red. A. Patała, Wrocław 2018, s. 81, ryc. 2.

³⁸ A. Michalak, *op. cit.*, fig. 3:11-14.

³⁹ *Ibidem*, fig. 2:3.

⁴⁰ A. Różycka-Bryzek, *Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa 1983, il. 87a.

⁴¹ A. Babuin, *Τα επιθητικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, Ιωάννινα 2009, ryc. 1-1011.

⁴² P.Ł. Grotowski, *Motywy gotyckiej zbroi płytowej jako wczesny przejaw okcydentalizacji w ruskim malarstwie ikonowym w XV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, red. W. Bałus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 47-56.

Ryc. 2.

z którą z nich należy łączyć pojawienie się jej na tarczy Longinusa z lubelskich fresków, choć sam wizerunek wyraźnie nawiązuje do przedstawień z bizantyńsko-ruskich ikon.

Ostatni z wizerunków znamy z kwatery figuralnej *Zmartwychwstanie* ołtarza z Brodnicy, datowanego tuż na początek XVI wieku, jednak ewidentnie związanego ze sztuką późnogotycką (ryc. 3). Fragmenty rzeźbiarskiego ołtarza przechowywane są od 1936 roku w zbiorach Muzeum Archidiecezjalnego w Poznaniu⁴³ (nr inw. 54⁴⁴). Niewiele wiadomo o samym dziele. Leszek Wetesko przypuszcza, że pierwotnie było ono częścią wystroju kościoła kolegiackiego pw. św. Marii Magdaleny w Poznaniu i dopiero później trafiło do Brodnicy (pow. śremski)⁴⁵. Kwaterę cechuje niezwykle realizm przedmiotowy; z dbałością o wszelkie szczegóły przedstawiono na nim elementy strojów i uzbrojenia⁴⁶. Owального kształtu tarczę dzierży jeden z oprawców porażonych blaskiem zmartwychwstającego Chrystusa. Tego typu osłony, określane mianem *Ur-Tartsche*, występują głównie w XIV wieku⁴⁷, ale w ikonografii trwają nawet do końca XV wieku⁴⁸. Oblicze starca z tarczy o silnie zaznaczonych łukach brwiowych ma powiększone, otwarte w grymasie usta i wydaje się brodate, choć owłosienie nie jest silnie podkreślone. Można odnieść wrażenie, że żołdak ten osłania się tarczą przed mocą Syna Bożego. Pewnych danych odnośnie do proveniencji ołtarza, lub wyobrażonych na nim postaci, przynieść może analiza reszty ekwipunku żołdaka z tarczą. Upatrywać należy w nim dowódcy straży strzegącej grobu, na co wskazywać może leżący w pobliżu krótki *morgenstern*, o nabijanej kolcami owalnej głowicy, rodzaj broni obuchowej, będącej zdaniem wielu badaczy atrybutem przywództwa⁴⁹. Jest on ubrany w zbroję płytową, a jego głowę chroni kapalin, obwiązany chustą. Płytowe osłony kończyn, szczególnie naramienniki, nałokcice i nakolanki nie mają już ostrych linii zbroi gotyckich, a są wyraźnie łagodnie zaokrąglone, co uznać należy za element już nowożytny (ryc. 3). Dolna część ciała zbrojnego chroniona jest przez szorcę zbudowaną z łusek. Takie osłony były istotnym wyznacznikiem niemieckiego stylu⁵⁰, dlatego wydaje się,

⁴³ Wszelkie informacje dotyczące tego dzieła zawdzięczam uprzejmości Pani Aleksandry Pudelskiej z Muzeum Archidiecezjalnego w Poznaniu.

⁴⁴ G. Chmarzyński, *Wielkopolska Plastyka Gotycka*, Poznań 1936, s. 32, nr 118, ryc. 11.

⁴⁵ L. Wetesko, *Maior Polonia Sacra – sztuka sakralna w średniowiecznej Wielkopolsce. Historia pewnych tematów*, Gniezno 1997, s. 42, kat. B.40, il. 26.

⁴⁶ A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka gotycka w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, t. 1: *Dzieje Poznania do roku 1793*, vol. 1, Warszawa-Poznań 1988, s. 388.

⁴⁷ H. Nickel, *op. cit.*, s. 27; J. Kohlorgen, *op. cit.*, s. 132.

⁴⁸ A. Bruhn-Hoffmeyer, *Arms and Armour in Spain: A Short Survey*, t. 1, Madrid 1972, s. 274-275.

⁴⁹ P.J. Lankester, *Two maces from Henry VII's arsenal?*, „Royal Armouries Yearbook” 2000, t. 5, s. 39; A. Michalak, *A 14-th century Hungarian knobbed mace head from „Góra Birów” in Podzamcze on the Polish Jura Chain*, [w:] *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 173.

⁵⁰ J.G. Mann, *Notes on the Evolution of Plate Armour in Germany in the Fourteenth and Fifteenth Century*, „Archaeologia” 1935, t. 84, s. 79.

Ryc. 3.

że kwaterę wykonano w którejś z niemieckich pracowni snycerskich. Spostrzeżenie to potwierdzałby również sam wizerunek twarzy nawiązujący do wizerunku ze sceny *Chrystus przed Pilatem* z retabulum z katedry św. Bartłomieja we Frankfurcie nad Menem, datowanego na ok. 1489 rok⁵¹.

* * *

Protekcyjne przedstawienie twarzy wydaje się kolejnym motywem o antycznych korzeniach, który znalazł swoje miejsce w kulturze wieków średnich i dekoracji średniowiecznego uzbrojenia, żeby wspomnieć tylko o emblematach orła, wilka i dzika⁵² czy motywie spirali⁵³. Starożytne inspiracje w tym zakresie nie dotyczyły wyłącznie motywów dekoracyjno-symbolicznych, ale także samej formy zabytków⁵⁴. Mamy tu na myśli formy zabytków wymyślone i używane w starożytności, które we wczesnym średniowieczu nie były wykorzystywane, a których renesans nastąpił u schyłku średniowiecza. Nie można oczywiście wykluczyć niezależnego odkrycia pewnych rozwiązań, jednak antyczne inspiracje wydają się bardzo prawdopodobne. Człowiek średniowieczny znał przecież doskonale dziedzictwo antyku⁵⁵; czytał dzieła starożytnych myślicieli, klasztorne skrytoria je przepisywały (dzięki czemu wiele z nich w ogóle przetrwało), a średniowieczni pisarze opierali swe dzieła na traktatach rzymskich poprzedników, żeby wspomnieć tylko XII-wieczne *Aleksandreis* Gualterusa de Castellione, oparte na *Historia Alexandri Magni* rzymskiego historyka z I w. n.e. Quintusa Curtiusa Rufusa⁵⁶; oglądał i korzystał również z dokonań dawnych artystów i architektów, wykorzystując m.in. elementy antycznych budowli⁵⁷, zdobyczy nauki, medycyny i techniki antycznej: dzieło rzymskiego pisarza z końca IV wieku n.e. Vegetiusa: *Epitoma rei militaris*

⁵¹ P. Knüvener, *Die spätmittelalterliche Skulptur und Malerei in der Mark Brandenburg*, Worms 2011, ryc. 52.

⁵² B. Ambrosiani, *Regalia and Symbols in the boat-graves*, [w:] *Vendel Period Studies. Transaction of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3, 1981*, red. J.P. Lamm, H.Å. Nordström, Stockholm 1983, s. 26; L. Marek, *op. cit.*, s. 21-28.

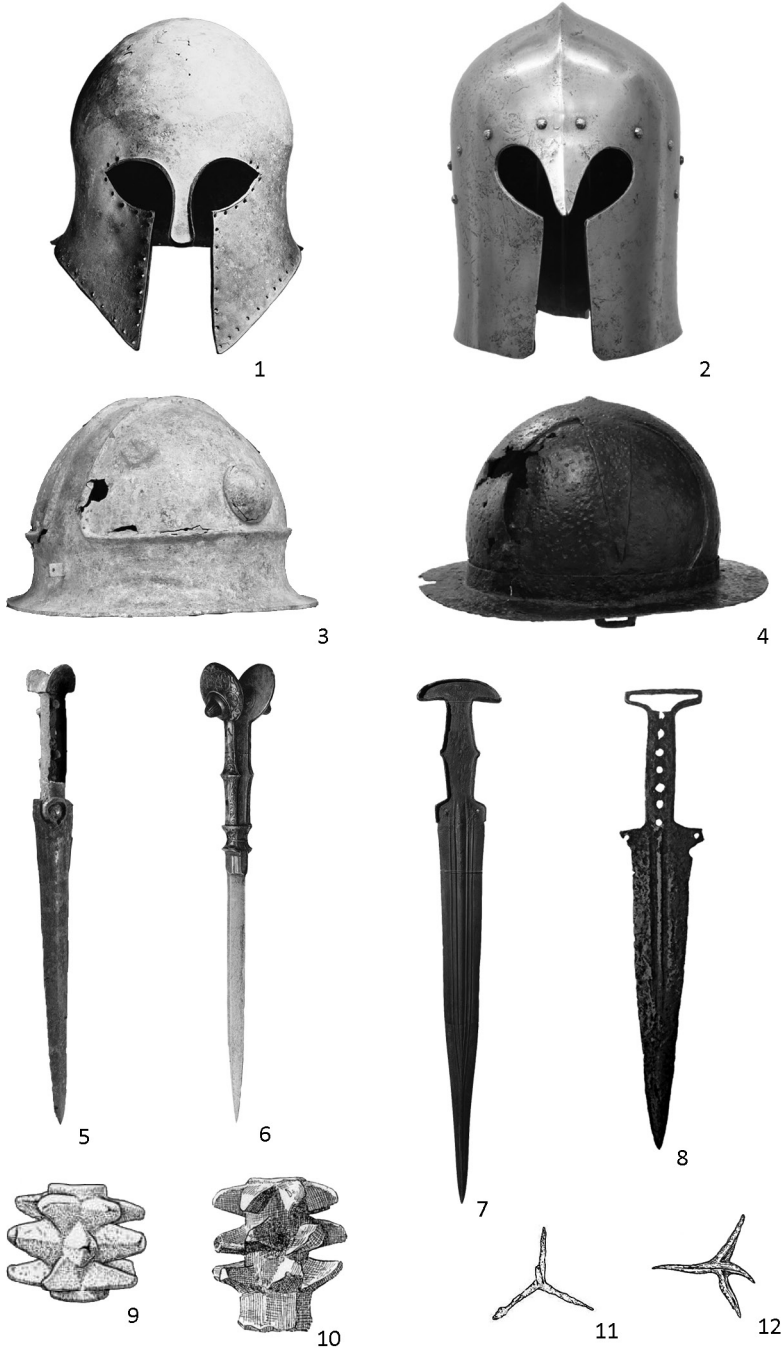
⁵³ W. Duczko, *Moc spirali. Historia motywów wolutowych we wczesnej sztuce europejskiej*, [w:] *Wędrowka rzeczy i idei w średniowieczu*, „Spotkania Bytomskie”, t. 5, red. S. Moździoch, Wrocław 2004, s. 159-171; A. Michalak, *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, [w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.*, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń 2007, s. 128-149.

⁵⁴ L. Marek, „Renesans” w uzbrojeniu średniowiecznym?, „Archaeologia Historica Polona” 2007, t. 16, s. 64; A. Michalak, *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni z rubieży Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019, s. 117.

⁵⁵ G. Henderson, *Wczesne średniowiecze*, Warszawa 1987, s. 99-116; M. Banniard, *Geneza kultury europejskiej V-VIII w.*, Warszawa 1995, s. 55 i n.

⁵⁶ F.J.E. Raby, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, t. 2, Oxford 1934, s. 72-80.

⁵⁷ Por. *The Antique Memory and the Middle Ages*, red. I. Foletti, Z. Frantová, Brno 2015; M. Greenhalgh, *The survival of Roman antiquities in the Middle Ages*, London 1989; *idem, Marble past. Monumental present. Building with Antiquities in the Medieval Mediterranean*, Leiden-Boston 2009.

Ryc. 4.

stanowiło jedno z najczęściej kopiowanych traktatów technicznych w średniowieczu, przetrwałych w wielu rękopisach datowanych na okres sprzed 1300 roku, a z kopii drukowanych z wielu miast europejskich z ostatniej ćwierci XV wieku⁵⁸. Dlaczego przeto nie miałyby się inspirować czy wykorzystywać dokonania poprzedników w tak istotnej dla ludzi tamtych czasów dziedzinie jak sztuka wojenna? Zakładając tak wyraźną ignorancję w stosunku do dziedzictwa antyku czy wczesnego średniowiecza, jak wytłumaczyć obecność starszych przedmiotów z tych epok (w tym elementów broni)⁵⁹ wśród zabytków odkrywanych w warstwach późnośredniowiecznych⁶⁰?

W trakcie trwającego przez całe średniowiecze „wyścigu zbrojeń” między wytwórcami uzbrojenia ochronnego i zaczepnego niejednokrotnie sięgano po inspiracje z odległych kręgów kulturowych, nie wahając się czerpać z dokonań w tej materii pogańskich Prusów⁶¹ czy muzułmańskich Arabów i Turków⁶². W mojej opinii należy poważnie brać pod uwagę inspirację średniowiecznych wytwórców uzbrojenia, osiągnięciami sztuki wojennej świata starożytnego. Zwróćmy uwagę na wyraźne podobieństwo sztyletów etruskich z Sardynii i kreto-mykeńskich form datowanych na 2500 roku przed Chrystusem, z XIV-XV-wiecznymi basilardami o szerokich głowniach z dwoma strudzinami⁶³ (ryc. 4:7-8), czy widoczne inspiracje w ukształtowaniu późnośrednio-

⁵⁸ Vegetius, *Epitome of Military Science*, wstęp, tłum. i koment. N.P. Milner, „Translated Texts for Historians”, t. 16, Liverpool 2011, s. 13.

⁵⁹ J. Bronicka-Rauhut, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czernsku*, Warszawa 1998, s. 43, 68; A. MacGregor et al., *Small finds: bone, antler, ivory and horn from Anglo-Scandinavian and medieval York*, „The Archaeology of York”, t. 17, *The Small Finds*, Fasc. 12, York 1999, s. 1945.

⁶⁰ A. Chmielowska, *Wyroby szklarskie z X-XIII wieku na stanowisku I w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 3, red. J. Kamińska, Gdańsk 1960, s. 105-158; S.K. Kuczyński, *Intaglio rzymskie jako pieczęć przy dokumencie traktatu toruńskiego z 1466 roku*, „Przegląd Historyczny” 1964, t. 55, s. 302-307; J. Kolendo, *Gemma antyczna z portretem cesarza Gordiana III na zamku średniowiecznym w Międzyzrzeczu*, „Biuletyn Numizmatyczny” 1972, nr 7 (75), s. 128-131; J. Bouzek, R. Hošek, I. Ondřejova, *Magical gem from Stare Město (?)*, „Studia Hercynia”, t. V, 2001, s. 80-82; Ch. Caple, *Ancestor artefacts – ancestor materials*, „Oxford Journal of Archaeology”, t. 29/3, 2010, s. 308; I. Ondřejova, J. Bouzek, *Classical gems in Czech medieval hoards*, „Studia Hercynia” 2010, t. 14, s. 3-15; E. Zwerlei-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin-New York 2007; V. Kašpar, J. Žegklitz, *O prstenu žida Mojžíše, syna Šalamounova*, [w:] *Náměstí republiky. Výzkum století*, red. P. Juřina et al., Praha 2009, s. 52-53; P. Świątkiewicz, *Ozdoby i elementy stroju, monety, narzędzia i przedmioty codziennego użytku z późnośredniowiecznego stanowiska nr 4 w Zgierzu*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2010, t. 7, s. 12; D. Kinney, *Ancient Gems in the Middle Ages: Riches and Ready-mades*, [w:] *Reuse Value. Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, red. R. Brilliant, D. Kinney, Ashgate 2011, s. 97-120. Znaleziska przedmiotów o starszej chronologii są rozmaicie wyjaśniane w literaturze. Przegląd koncepcji z przykładami dają: T. Kurasiński, T. Purowski, K. Skóra, *Reuse of Prehistoric items in the Early Middle Ages. The example of the cemetery in Lubień, voivodeship Łódź*, „Archeologia Polona” 2015, 48: 2010, s. 142-157.

⁶¹ A. Nadolski, *Niektóre elementy balto-słowiańskie w sztuce wojennej Krzyżaków*, „Pomorania Antiqua”, t. 5, 1974, s. 165-173.

⁶² H. Nickel, *The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour*, [w:] *A Companion to Medieval Arms and Armour*, red. D. Nicolle, Woodbridge 2002, s. 107-125.

⁶³ B. Dean, *Catalogue of European daggers, including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York 1929, tabl. II:5; S. Haynes, *Etruscan Civilization: A Cultural History*, Los Angeles 2000,

wiecznych pugińców uszaty z sztyletami luristańskimi⁶⁴ (ryc. 4:5-6). Podobieństwo sztyletów z oprawami z brązu o formie zwierzęcych główek ze schyłku średniowiecza było tak duże, że przez wiele lat uważane były one za scytyjskie⁶⁵. Rzymskie korzenie mogą mieć popularne przez całe średniowiecze włócznie ze skrzydłami bocznymi, choć jest to domniemanie oparte na przedstawieniach ikonograficznych⁶⁶. Starożytna geneza średniowiecznych buław gwiazdzistych wydaje się więcej niż prawdopodobna⁶⁷. Podobieństwo zabytków odkrywanych w starszych chronologicznie kontekstach i głowic buław średniowiecznych jest tak duże, że badacze mają znaczne problemy w datowaniu i określeniu proveniencji zabytków⁶⁸ (ryc. 4:9-10). Jako przykład starożytnych inspiracji można chyba również przywołać wzorowane prawdopodobnie na hełmach korynckich⁶⁹ z VIII-VI wieku p.n.e. – barbuty⁷⁰ (ryc. 4:1-2), czy niezwykle podobne do hełmów etruskich z rondem⁷¹ z końca VII-VI wieku p.n.e. – kapaliny⁷² (ryc. 4:3-4). Jako efekt zainteresowań kulturą starożytnego Rzymu we Włoszech można również

Fig. 20; A. Michalak *et al.*, *A Fourteenth Century Baselard from Lake Ostrowite in Northern Poland*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2017, t. 13, przyp. 12.

⁶⁴ *Waffensammlung – Konsul a. D. Hans C. Leiden*, red. Kunsthau Lempertz, Köln 1934, kat. 594; J.J. Rodriguez Lorente, *The XVth Century Ear Dagger. Its Hispano-Moresque origin*, „Gladius” 1964, t. 3, s. 67-68.

⁶⁵ A. Michalak, *Mystery hidden behind the beasts heads. Remarks on chronology of peculiar type of quillon dagger*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2018, t. 14, s. 153-173.

⁶⁶ L. Marek, *Boar- and Bear-Hunting in Post Medieval Silesia. Archaeological Evidence*, „Fasciculi Archaeologia Historicae” 2009, fasc. XXII, s. 101, fig. 1a-b.

⁶⁷ A. Michalak, *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 2005, t. 4, s. 183.

⁶⁸ A. de Ridder, *Les Bronzes Antiques du Louvre II*, Paris 1915, no. 1189; S. Lloyd, J. Mellart, *Baycesultan excavation*, „Anatolian Studies”, t. 6, Ankara 1956, s. 106, tabl. XIIa; M. Comstock, C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston*, Boston 1971, no. 593; Ch. Boube-Picot, *Les bronzes antiques du Maroc, IV: L'équipement militaire et l'armement*, Paris 1994, no. 226-230; E.V. Černenko, O.V. Bandurovs'kij, *Lubotins'kij kurgan*, „Archeologični vidkrittá v Ukraïni 1997-1998 pp.”, Kïiv 1998, il. 1; S. James, *op. cit.*, s. 190, kat. 647.

⁶⁹ A. Bottini, *Armi Gli strumenti della guerra in Lucania*, Bari 1993, s. 60-72; *idem*, *Le offerte di armi nei santuari dell'area apulo-lucana*, [w:] *Armi votive in Magna Grecia*, red. R. Graells, I. Fabregat, F. Longo, Mainz 2018, s. 201-208; H. Frielinghaus, *Die Helme von Olimpia. Ein Beitrag zu Waffenweihungen in griechische Heiligtümern*, Berlin-New York 2011, s. 349-354; F. Quesada-Sanz, D. García, *Las armas de la tumba del guerrero de Málaga*, [w:] *La tumba del guerrero. Un enterramiento excepcional en la Málaga fenicia del siglo VI a. C.*, red. D. García, S. López, E. García, Sevilla 2018, s. 205-206, 215-217; R. Hixenbaugh, *Ancient Greek Helmets: A complete guide and catalog.*, New York 2019, nr. C607, s. 418.

⁷⁰ G.F. Laking, *A record of European Armour and Arms through seven centuries*, vol. II, London 1920, s. 66-70; J. Mäll, *A 13th-century Kettlehat from Kodasoo, Estonia*, „Gladius” 2011, t. 31, s. 83, Fig. 1-2.

⁷¹ M. Egg, *Ein neuer Helmhut mit zusammengesetzter Kallote*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum in Mainz” 1982, Jhg. 29, s. 273-274; *idem*, *Princely graves from Kleinklein in Styria, Austria*, „Arheološki vestnik” 2019, t. 70, 340; P. Bernardini, G. Camporeale, *The Etruscans outside Etruria*, Verona 2004, s. 150; J.M. Turfa, *Catalogue of the Etruscan Gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia 2005, s. 145-146, nr 108.

⁷² G.F. Laking, *op. cit.*, s. 57-66.

postrzegając pojawienie się tam w XIV w. tarcz owalnych, nawiązujących kształtem do okazów rzymskich, choć należy także dopuszczać inspiracje wzorami bizantyjskimi⁷³. Zwróćmy uwagę na znaczenie inspiracji formy greckich *gastrophetes* i rzymskich *arcubalist/manubalist* na wynalazek średniowiecznej kuszy⁷⁴. Warto także wspomnieć o zapożyczonych ze starożytnej sztuki wojennej *tribuli* (czosnkach, krucznych stópkach), które z sukcesem stosowano również powszechnie w późnym średniowieczu⁷⁵ (ryc. 4:11-12). Wydaje się więc, że wiele innowacji zbrojeniowych wprowadzonych w średniowieczu na południu Europy mogło mieć swoje korzenie w cywilizacji greko-rzymskiej. Starożytne inspiracje w sztuce wojennej wieków średnich były powszechniejsze, niż można by przypuszczać.

Bibliografia

Źródła

- Homer, *Iliada*, tłum. K. Jeżewska, Wrocław 1982.
Vegetius, *Epitome of Military Science*, wstęp, tłum. i koment. N.P. Milner, „Translated Texts for Historians”, t. 16, Liverpool 2011.

Opracowania

- Alm J., *European crossbows: a survey*, London 1994.
Ambrosiani B., *Regalia and Symbols in the boat-graves*, [w:] *Vendel Period Studies. Transaction of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3, 1981*, red. J.P. Lamm, H.Å. Nordström, Stockholm 1983, s. 22-30.
Babuín A., *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)*, Ιωάννινα 2009.
Bernardini P., Camporeale G., *The Etruscans outside Etruria*, Verona 2004.
Bernheimer R., *Wild men in the Middle Ages*, New York 1979.
Bishop M.C., Coulston J.C.N., *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*, London 1993.
Bottini A., *Armi Gli strumenti della guerra in Lucania*, Bari 1993.
Bottini A., *Le offerte di armi nei santuari dell'area apulo-lucana*, [w:] *Armi votive in Magna Grecia*, red. R. Graells, I. Fabregat, F. Longo, Mainz 2018, s. 201-208.
Boube-Picot Ch., *Les bronzes antiques du Maroc, IV: L'équipement militaire et l'armement*, Paris 1994.
Bouzek J., Hošek R., Ondřejova I., *Magical gem from Staré Město (?)*, „Studia Hercynia” 2001, t. 5, s. 80-82.
Bronicka-Rauhut J., *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*, Warszawa 1998.

---

⁷³ H. Nickel, *Ullstein Waffenbuch...*, s. 27.

⁷⁴ J. Alm, *European crossbows: a survey*, London 1994, s. 6.

⁷⁵ Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa: Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, „Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa” 1997, Bd. 14, kat. 291; A. Michalak, „[...] i konie [...] były niezawodnie zniszczone”. *Rzecz o tribulusach, czosnkach i krucznych stópkach*, [w:] *Non sensistis gladius! Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P.A. Nowakowski, Łódź 2011, s. 275-276.

- Bruce-Mitford R.L.S., *The Sutton Hoo Ship-Burial*, Vol. 2, *Arms, Armour and Regalia*, London 1978.
- Caple Ch. *Ancestor artefacts – ancestor materials*, „Oxford Journal of Archaeology” 2010, t. 29 (3), s. 305-318.
- Černenko E.V., Bandurovs 'kij O.V., Lúbotins 'kij kurgan, „Arheologiční vídkritá v Ukraíni 1997-1998 pp.”, Kíiv 1998, s. 153-155.
- Chase G.H., *The Shield Devices of the Greeks*, „Harvard Studies in Classical Philology” 1902, t. 13, s. 61-127.
- Chatterjee P., *The gifts of the Gorgon. A close look at Byzantine inkpot*, „Res: Anthropology and Aesthetics” 2014/2015, t. 65-66, s. 212-223.
- Chmarzyński G., *Wielkopolska Plastyka Gotycka*, Poznań 1936.
- Chmielowska A., *Wyroby szklarskie z X-XIII wieku na stanowisku 1 w Gdańsku*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 3, red. J. Kamińska, Gdańsk 1960, s. 105-158.
- Comstock M., Vermeule C., *Greek, Etruscan and Roman bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston*, Boston 1971.
- de Ridder A., *Les Bronzes Antiques du Louvre II*, Paris 1915.
- Dean B., *Catalogue of European daggers, including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York 1929.
- Denkstein V., *Pavézy českého typu III*, „Sborník Národního muzea v Praze” 1965, 19 (1-5), s. 117-202.
- Dickinson T.M., *Symbols of Protection: The Significance of Animal-ornamented Shields in Early Anglo-Saxon England*, „Medieval Archaeology” 2005, t. 49 (1), s. 109-163.
- Duczko W., *Moc spirali. Historia motywów wolutowych we wczesnej sztuce europejskiej*, [w:] *Wędrówka rzeczy i idei w średniowieczu*, „Spotkania Bytomskie”, t. 5, red. S. Moździoch, Wrocław 2004, s. 159-171.
- Egg M., *Ein neuer Helmbhut mit zusammengesetzter Kallote*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum in Mainz” 1982, t. 29, s. 273-277.
- Egg M., *Princely graves from Kleinklein in Styria, Austria*, „Arheološki vestnik” 2019, t. 70, s. 335-352.
- Greenhalgh M., *Marble past. Monumental present. Building with Antiquities in the Medieval Mediterranean*, Leiden-Boston 2009.
- Grigg R., *Inconsistency and Lassitude: the Shield Emblems of the Notitia Dignitatum*, „Journal of Roman Studies” 1983, t. 73, s. 132-142.
- Gromadzki J., *Malarstwo miniaturowe na Śląsku w okresie 1380-1550*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2000-2001, t. 50-51, s. 43-68.
- Gromadzki J., *Śląskie malarstwo miniaturowe od ok. 1440 do końca epoki gotyku*, [w:] *Migracje. Sztuka późnogotycka na Śląsku*, red. A. Patała, Wrocław 2018, s. 79-93.
- Grotowski P.Ł., *Motyw gotyckiej zbroi płytowej jako wczesny przejaw okcydentalizacji w ruskim malarstwie ikonowym w XV wieku*, [w:] *Artifex doctus. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gadomskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, t. 2, red. W. Bafus, W. Walanus, M. Walczak, Kraków 2007, s. 47-56.
- Haynes S., *Etruscan Civilization: A Cultural History*, Los Angeles 2000.
- Henderson G., *Wczesne średniowiecze*, Warszawa 1987.
- Hixenbaugh R., *Ancient Greek Helmets: A complete guide and catalog*, New York 2019.
- Howe T.P., *The Origin and Function of the Gorgon-Head*, „American Journal of Archaeology” 1954, Vol. 58 (3), s. 209-221.
- James S., *Excavations at Dura Europos: Final Report VII – Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004.
- Karłowska-Kamzowa A., *Śląsk*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, red. A. Karłowska-Kamzowa, Poznań 1984, s. 79-110.
- Karłowska-Kamzowa A., *Sztuka gotycka w Poznaniu*, [w:] *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, t. 1, *Dzieje Poznania do roku 1793*, vol. 1, Warszawa-Poznań 1988, s. 370-392.
- Karoglou K., *Dangerous beauty. Medusa in Classical art*, New York 2018.

- Kašpar V., Žegklitz J., *O prstenu žida Mojžiše, syna Šalamounova*, [w:] *Náměstí republiky. Výzkum století*, red. P. Juřina et al., Praha 2009, s. 52-53.
- Kliś Z., *Pasja: cykle pasyjne Chrystusa w średniowiecznym malarstwie ściennym Europy Środkowej*, Kraków 2006.
- Kloss E., *Die Schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942.
- Knüvener P., *Die spätmittelalterliche Skulptur und Malerei in der Mark Brandenburg*, Worms 2011.
- Kohlmorgen J., *Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 975 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes*, Wald-Michelbach 2002.
- Kowalski P., *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007.
- Kretzenbacher L., *Ein Maskenschild als rätselhaftes Bildsymbol und Heilsgewinnung St. Olafs zu Stiklestad 1030*, „Fornvännen” 1987, t. 82, s. 19-31.
- Kretzenbacher L., *Maskenschild und Schildmasken. Gedanken zum gotischen Kreuzigungsfresko in der obersteirischen Utsch um 1400*, „Zeitschrift der historischen Vereins für Steiermark” 1982, t. 73, s. 45-79.
- Kurasiniński T., Purowski T., Skóra K., *Reuse of Prehistoric items in the Early Middle Ages. The example of the cemetery in Lubień, voivodeship Łódź*, „Archaeologia Polona” 2015, 48:2010, s. 139-166.
- Laking G.F., *A record of European Armour and Arms through seven centuries*, vol. 2, London 1920.
- Lankester P.J., *Two maces from Henry VIII's arsenal?*, „Royal Armouries Yearbook” 2000, t. 5, s. 27-43.
- Lazarou A., *Golden Gorgon-Medousa artwork in ancient Hellenic world*, „Scientific culture” 2019, t. 5 (1), s. 1-14.
- Lloyd S., Mellart J., *Baycesultan excavation*, „Anatolian Studies”, t. 6, Ankara 1956, s. 101-135.
- MacGregor A. et al., *Small finds: bone, antler, ivory and horn from Anglo-Scandinavian and medieval York*, „The Archaeology of York”, Vol. 17, The Small Finds, Fasc. 12, York 1999.
- Mack R., *Facing Down Medusa (An aetiology of the gaze)*, „Art History” 2002, t. 25 (5), s. 571-604.
- Mäll J., *A 13th-century Kettlehat from Kodasoo, Estonia*, „Gladus” 2011, t. 31, s. 83-92.
- Mann J.G., *Notes on the Evolution of Plate Armour in Germany in the Fourteenth and Fifteenth Century*, „Archaeologia” 1935, t. 84, s. 69-97.
- Marek L., *Boar- and Bear-Hunting in Post Medieval Silesia. Archaeological Evidence*, „Fasciculi Archaeologia Historicae” 2009, fasc. XXII, s. 101-107.
- Marek L., *„Renesans” w uzbrojeniu średniowiecznym?*, „Archaeologia Historica Polona” 2007, t. 16, s. 63-75.
- Marek L., *Średniowieczne uzbrojenie Europy Łacińskiej jako Ars Emblematica*, Wrocław 2017.
- Michalak A., *A 14th century Hungarian knobbed mace head from „Góra Birów” in Podzamcze on the Polish Jura Chain*, [w:] *Cum Arma Per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. P. Kucypera, P. Pudło, Toruń 2011, s. 173-200.
- Michalak A., *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni z rubieży Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019.
- Michalak A., *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 2005, t. 4, s. 183-220.
- Michalak A., *In the world of medieval symbols. Depiction of a shield from the fresco of St. Martin's church in Wichów*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” 2012, t. 29, s. 184-208.
- Michalak A., *Mystery hidden behind the beasts heads. Remarks on chronology of peculiar type of quillon dagger*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2018, t. 14, s. 153-173.
- Michalak A., *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, [w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.*, red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk, Toruń 2007, s. 128-149.
- Michalak A., Kaźmierczak R., Kucypera P., Niegowski J., *A Fourteenth Century Baselard from Lake Ostrowite in Northern Poland*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2017, t. 13, s. 165-180.

- Milovanović B., Anđelković Grašar J., *Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the territory of the Central Balkans*, „Starinar” 2017, t. 67, s. 167-182.
- Nadolski A., *Niektóre elementy balto-słowiańskie w sztuce wojennej Krzyżaków*, „Pomorania Antiqua” 1974, t. 5, s. 165-173.
- Nickel H., *The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour*, [w:] *A Companion to Medieval Arms and Armour*, red. D. Nicolle, Woodbridge 2002, s. 107-125.
- Nickel H., *Ullstein Waffnenbuch: eine kulturhistorische Waffenkunde mit Markenverzeichnis*, Berlin-Frankfurt/M.-Wien 1974.
- Nørgård Jørgensen A., *Waffen und Gräber: Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.*, Copenhagen 1999.
- Ondřejova I., Bouzek J., *Classical gems in Czech medieval boards*, „Studia Hercynia” 2010, t. 14, s. 3-15.
- Quesada-Sanz F., García D., *Las armas de la tumba del guerrero de Málaga*, [w:] *La tumba del guerrero. Un enterramiento excepcional en la Málaga fenicia del siglo VI a. C.*, red. D. García, S. López, E. García, Sevilla 2018, s. 145-230.
- Rodriguez Lorente J.J., *The XVth Century Ear Dagger. Its Hispano-Moresque origin*, „Gladius” 1964, t. 3, s. 67-87.
- Różycka-Bryzek A., *Bizantyjsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa 1983.
- Scully S., *Reading the Shield of Achilles: Terror, Anger, Delight*, „Harvard Studies in Classical Philology” 2003, t. 101, s. 29-47.
- Šmahel F., *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha 2012.
- Świątkiewicz P., *Ozdoby i elementy stroju, monety, narzędzia i przedmioty codziennego użytku z późnośredniowiecznego stanowiska nr 4 w Zgierz*, „Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza” 2010, t. 7, s. 9-45.
- Turfa J.M., *Catalogue of the Etruscan Gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia 2005.
- Unz Ch., Deschler-Erb E., *Katalog der Militaria aus Vindonissa: Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, „Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa” 1997, t. 14.
- van Dijk X., Dolmans M., *Romeins Hout Blerick*, „Venloos Katern” 2014, t. 20, s. 36-48.
- van Wees H., *The Homeric Way of War: The 'Iliad' and the Hoplite Phalanx (II)*, „Greece & Rome”, Second Series, 1994, t. 41/2, s. 131-155.
- Vernant J.-P., *In the Mirror of Medusa*, [w:] *Mortals and Immortals: Collected Essays*, red. F.I. Zeitlin, Princeton 1991, s. 141-150.
- von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., *Illerup Ådal: Die Prachtausrüstungen*, Aarhus 1996.
- Waffensammlung – Konsul a. D. Hans C. Leiden*, red. Kunsthaus Lempertz, Köln, Köln 1934.
- Werner J., *Ein langobardischer Schild von Ischl an der Alz, Gem. Seon (Oberbayern)*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 1951/1952, t. 18/19, s. 45-58.

MOC APOTROPAIONU. NIE TYLKO O STAROŻYTNYM REMINISCENCJACH W ŚREDNIOWIECZNYM UZBROJENIU Z ZIEM POLSKICH

Streszczenie

Powierzchnie tarcz dekorowano już od czasów antycznych. Motywem często powtarzanym w ich zdobnictwie były wizerunki złych oczu, potworów, mitycznych zwierząt (*signa horribilia*) (ryc. 1). Wyobrażenie z tarczy zwiększało apotropeicznie, ochronne właściwości tarczy. Popularnym motywem twarzy pojawiającym się także na tarczach w tym czasie był również emblemat lwiej fizys czy postaci ze stylizowanymi zwierzęcymi uszami, przywołujące skojarzenie z postacią mitologicznego satyra oraz personifikacji ciał niebieskich: Słońca i Księżyca. Na ołtarzach powstałych w pracowniach czeskich na tarczach odnajdujemy

również maski liściaste lub okolone motywami roślinnymi, które interpretuje się jako przedstawienie dzikiego męża. Jedyne znane dotychczas przedstawienie tarczy z analogicznym motywem z terenu Polski pochodziło ze sceny *Ukrzyżowania Chrystusa* wyobrażonej na freskach z kościoła św. Marcina w podzagańskim Wichowie, datowanych na 2. ćwierć XV wieku (ryc. 2:1). Na łamach artykułu omawiamy kolejne ze sceny *Ukrzyżowania*: zawartej w *Brewiarzu* z ok. 1420 (ryc. 2:3), z *Biblii Sacra Veteri et Novi Testamenti* (tzw. *Biblia Banków*), z około 1427 roku (ryc. 2:4), fresków z kaplicy Świętej Trójcy na zamku w Lublinie (ryc. 2:2) oraz z kwatery figuralnej *Zmartwychwstanie* ołtarza z Brodnicy (pow. śremski), datowanego tuż na początek XVI w. (ryc. 3). Protekcyjne przedstawienie twarzy jest kolejnym motywem o antycznych korzeniach, który znalazł swoje miejsce w kulturze wieków średnich i dekoracji średniowiecznego uzbrojenia.

Słowa kluczowe: tarcza, apotropaion, gorgoneion, uzbrojenie, antyczne inspiracje, średniowiecze, okres wczesnonowożytny

THE POWER OF APOTROPAION. ON ANCIENT REMINISCENCES IN MEDIEVAL WEAPONRY FROM POLISH LANDS AND MORE

Summary

Shield surfaces have been decorated since ancient times. Often repeated motifs included images of evil eyes, monsters, or mythical animals (*signa horribilia*) (Fig. 1). Depictions on shields were apotropaic – they increased its protective properties. Popular face motifs that also appeared on the shields at that time were lion emblems; figures with stylized animal ears, which evoked an association with the figure of a mythological satire; and the personification of celestial bodies: the Sun and the Moon. On altars created in Bohemian workshops we also find deciduous or planted masks with floral motifs on the shields, which are interpreted as a representation of wild man. The only shield with a similar motif from Polish lands known to this day came from the scene of the *Crucifixion of Christ* depicted on frescoes from the church of St. Marcin in Wichów near Żagań, dated to the second quarter of the 15th century (Fig. 2: 1). In the article we discuss depictions of the scene of *Crucifixion* in the following: a brewery from around 1420; the Collegiate Library in Głogów, University Library (Fig. 2:3); the Bible *Sacra Veteri et Novi Testamenti* (the so-called Bible of Banks) from circa 1427 (Fig. 2:4); frescoes from the Holy Trinity chapel at Lublin castle (Fig. 2:2); and the figural lodging of the Resurrection on an altar in Brodnica (Śrem county), dating back to the beginning of the 16th century (Fig. 3). Protective representation of the face is another motif with ancient roots, which found its place in the culture of the Middle Ages and the decoration of medieval arms and armour.

Keywords: shield, apotropaion, gorgoneion, arms and armour, middle ages, early modern period

Podpisy do ilustracji

Ryc. 1:1. Eutyrides, *Hektor ubierający zbroję*. Strona A attyckiej, czerwonofigurowej amfory z Vulci, ok. 510 p.n.e. Staatliche Antikensammlungen Monachium, inw. 2307 n2; 1:2. Fragment reliefu z wizerunkiem Achillesa niosącego tarczę z Gorgoną, Grecja archaiczna, ok. 600 p.n.e. Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 42.11.33; 1:3. Figurka jeźdźca, Cypr hellenistyczny, początek III w. p.n.e., Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 74.51.1784; 1:4. Psiax, *Opancerzony wojownik na pýłtce*, zabytek odkryty w sanktuarium Zeusa w Olimpii, ok. 510 p.n.e., Antikensammlung Berlin; 1:5. Tzw. malarz z Chigi, *Waza z Chigi*, *Hoplisci maszerują do bitwy przy dźwiękach muzyki*, VII w. p.n.e., Narodowe Muzeum Etruskie w Rzymie, inw. 22679; 1:6-7. Okucia tarcz w formie gorgoneionów odkryte w Olimpii, VI w. p.n.e.; 1:8. Rzymskie umbo tarczy z motywem Meduzy z Hout Bleric, II w. n.e., Muzeum w Nijmegen.

Źródło: ryc. 1:1, 4-7 – wg Wikimedia Commons; ryc. 1:2-3 – wg K. Karoglou, *Dangerous beauty. Medusa in Classical art*, New York 2018, s. 13; ryc. 1:8 – wg X. van Dijk, M. Dolmans, *Romeins Hout Blerick*, „Venloos Katern” 2014, t. 20, s. 42.

Ryc. 2. Wizerunki tarcz z maską znane ze średniowiecznej ikonografii z ziem polskich: 2:1. Scena Ukrzyżowania z fresków z kościoła św. Marcina w Wichowie; 2:2. Scena Ukrzyżowania z fresków z kaplicy św. Krzyża na zamku w Lublinie 2:3. Scena Ukrzyżowania, Brewiarz, ok. 1420, Biblioteka Kolegiaty w Głogowie, Biblioteka Uniwersytecka, sygn. IF 442; 2:4. Scena Ukrzyżowania, Malarz Anonimowy (Śląsk. Tzw. Mistrz Biblii Banków) Biblia Sacra Veteri et Novi Testamenti (tzw. Biblia Banków), ok. 1427, St. B, R. 162, zaginiona w 1945 r. Breslau, Stadtbibliothek.

Źródło: ryc. 2:1-2 fot. A. Michalak; ryc. 2:3 wg L. Marek, *Średniowieczne uzbrojenie Europy Łacińskiej jako Ars Emblematica*, Wrocław 2017, ryc. 76; ryc. 2:4 wg J. Gromadzki, *Śląskie malarstwo miniaturowe od ok. 1440 do końca epoki gotyku*, [w:] *Migracje. Sztuka późnogotycka na Śląsku*, red. A. Patała, Wrocław 2018, ryc. 2.

Ryc. 3. Ołtarz z Brodnicy, początek XVI w. Zbiory Muzeum Diecezjalne w Poznaniu (inw. 45). Fot. A. Michalak.

Ryc. 4:1. Hełm koryncki, Grecja Archaiczna, brąz, koniec VI w. p.n.e., Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 1992.180.2; 4:2. Włoska barbuta przypisywana Pietro da Castello, żelazo, 1470-1480, Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 14.25.579; 4:3. Etruski hełm, brąz, 700-200 p.n.e., University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, inw. MS1607; 4:4. Kapalin z Kodasoo, Estonia, żelazo, XIII w., Estonian History Museum AM 12628 R 850; 4:5. Luristański sztylet, brąz, 1200-800 p.n.e., kolekcja prywatna; 4:6. Wenecki pugińał uszaty, żelazo/złoto/kość, koniec XV-początek XVI w., Konsul a. D. Hans C. Leiden, Köln, kat. 618; 4:7. Sztylet z cmentarzyska Mandrione di Cavalupo, 3. ćwierć VIII w. p.n.e., Museo Etrusco di Villa Giulia w Rzymie, Massimo collection, inw. 64487; 4:8. Basildard odkryty na Montmartre w Paryżu, żelazo, XIV w., Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku, inw. 25.188.15; 4:9. Głowica buławy z rzymskiego obozu w Dura-Europos, dzisiejsza Syria, brąz, I-III w. n.e.; 4:10. Głowica buławy z Gądek, Wielkopolska, brąz, XIV-XV w., Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, inw. KFM 1904/113; 4:11. Tribulus z rzymskiego obozu Vindonissa w dzisiejszej Szwajcarii, żelazo, I-początek II w. n.e.; 4:12. Tribulus z grodziska w Solnikach, żelazo, XIII-XV w., Muzeum Archeologiczne Środkowego Nadodrza w Zielonej Górze, inw. 1001.

Źródło: ryc. 4:1 wg R. Hixenbaugh, *Ancient Greek Helmets: A complete guide and catalog.*, New York 2019, no. C607, s. 418; 4:2 wg H. Nickel, *Ullstein Waffenbuch: eine kulturhistorische Waffenkunde mit Markenverzeichnis*, Berlin-Frankfurt/M.-Wien 1974, s. 83; 3 wg J.M. Turfa, *Catalogue of the Etruscan Gallery of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia 2005, nr 108; 4:4 wg J. Mäll, *A 13th-century Kettlehat from Kodasoo, Estonia*, „Gladius” 2011, t. 31, ryc. 1; 4:5 wg www.artemisgallery.com; 4:6 wg *Waffensammlung – Konsul a. D. Hans C. Leiden*, red. Kunsthau Lempertz, Köln, Köln 1934, tabl. 32:618; 4:7 wg S. Haynes, *Etruscan Civilization: A Cultural History*, Los Angeles 2000, ryc. 20; 4:8 wg B. Dean, *Catalogue of European daggers, including the Ellis, De Dino, Riggs and Reubell collections*, New York 1929, tabl. II:5; 4:9 wg S. James, *Excavations at Dura Europos: Final Report VII – Arms and Armour and Other Military Equipment*, London 2004, kat. 647; 4:10 wg A. Michalak, *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu, na tle znalezisk europejskich*, „Archeologia Środkowego Nadodrza” 2005, t. 4, tabl. IV:3; 4:11 wg Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa: Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976*, „Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa” 1997, t. 14, kat. 291; 4:12 A. Michalak, *Arma Confinii. Przemiany późnośredniowiecznej broni z rubieży Śląska, Wielkopolski, Brandenburgii i Łużyc*, Zielona Góra 2019, tabl. 132:9.